

УДК 364.3
DOI**О. Я. Орловський***orcid.org/0000-0001-6107-3471*

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри приватного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича**М. І. Боднарук***orcid.org/0000-0001-7386-465X*

доктор юридичних наук,

доцент кафедри приватного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СУЧАСНЕ ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ

Стан дотримання, реалізації та захисту соціальних прав людини є визначальним показником належності держави до категорії правової та соціальної. Сама сутність соціальних прав спрямована на гарантування задоволення найбільш важливих та невідкладних життєвих потреб людини (їжа, одяг, харчування, медичне обслуговування тощо), тому соціальна сфера торкається практично всіх без винятку осіб, що зумовлює важливість та актуальність відповідної галузі права. Особливо гостро питання соціального захисту загострилися в умовах світової пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, яка виявила дуже багато проблемних моментів у правовому регулюванні відповідних суспільних відносин. Йдеться про проблеми запровадження медичного страхування, соціального захисту медичних працівників тощо.

Право соціального забезпечення є однією з найбільш динамічних галузей права, оскільки зазнає сьогодні чимало трансформацій. Зумовлено це зміною суспільних відносин, що входять до предмета даної галузі, модернізацією способів їх правового регулювання, необхідністю врегулювання правового статусу їхніх суб'єктів. З огляду на це, невідкладними є теоретико-правові дослідження поняття сучасного права соціального забезпечення, з'ясування його сутності та призначення на сучасному етапі, а також визначення потенційних векторів трансформації та розвитку.

Питання сутності, призначення та ролі права соціального забезпечення як самостійної галузі права постійно привертають увагу науковців. Варто відзначити праці відомих учених: В.М. Андріва, Н.Б. Болотіної, М.І. Іншина, С.М. Прилипкі, О.Т. Панасюка, С.М. Синчук, Б.І. Шашківа, Б.С. Стичинського, О.М. Тищенко, Н.М. Хуторян, М.М. Шумила, О.М. Ярошенка та ін.

Метою статті є теоретико-правове дослідження сутності права соціального забезпечення як самостійної галузі права, формулювання визна-

чення його поняття, а також з'ясування потенційних векторів подальшого розвитку.

Сьогодні практично не виникає сумнівів у важливості, актуальності галузі права соціального забезпечення. Уперше ця галузь права отримала самостійне визнання на міжнародному симпозиумі із соціального забезпечення в Празі в 1966 р. Радянський учений В.С. Андреев став її фундатором, дослідивши сутність відносин щодо соціального забезпечення, особливості методів їх урегулювання та дійшовши обґрунтованого висновку про самостійність цієї галузі права [1, с. 5]. Подальші наукові дослідження стосувалися уточнення кола суспільних відносин, які входять до предмета цієї галузі права, специфіки методів їх урегулювання. При цьому завжди мали місце наукові позиції, які ставили під сумнів виділення права соціального забезпечення як самостійної галузі права. Більше того, навіть на сучасному етапі розвитку соціально-забезпечувальних відносин, науковці висловлюють такі сумніви. Зокрема, О.Т. Панасюк підтримує і вважає правильною позицію, висловлену ще в 70-х роках ХХ ст. В.І. Смолярчуком про неможливість виділення самостійної галузі права соціального забезпечення. Як очевидний аргумент учений наводить працю як соціальний обмінний зв'язок, яка одночасно є причиною появи правил щодо трудових відносин та правил щодо соціального забезпечення [2, с. 126]. Така позиція викликала обґрунтовану наукову критику з боку А.В. Скоробагатька, який наголошує, що на сучасному етапі розвитку нашої держави неможливо спростувати наявну реальність, що ця відносно молода галузь права стала невід'ємним елементом системи права України [3, с. 131]. Такої ж позиції дотримується більшість вітчизняних науковців. Наприклад, Г.О. Яковлева підкреслює, що право соціального забезпечення відіграє значну роль як у системі права, так і в житті суспільства, оскільки не можна недооцінювати роль соціального забезпечення [4, с. 274]. Б.С. Стичинський за-

уважає, що головною серед правових проблем соціального забезпечення є питання самостійності права соціального забезпечення як галузі.

Створення системи правових норм у сфері соціального забезпечення і перетворення її в галузь права тривало значний період, і лише зараз право соціального забезпечення має всі сталі ознаки, щоб характеризувати його як самостійну галузь права. Це й окремий предмет регулювання, й сукупність власних юридичних засобів впливу держави на учасників регульованих суспільних відносин, і найважливіше – бажання держави в розвитку даної галузі права [5, с. 85]. І.М. Сирота слушно зауважує, що «зростання ролі соціального забезпечення, вплив його на всі боки життя людини якісно змінили і саму галузь права соціального забезпечення, і характер її взаємодії з іншими галузями права. У будь-якій індустріально розвинутій цивілізованій державі, де існують ринкові відносини, соціальне забезпечення виступає однією з гарантій реалізації прав та свобод громадян» [6, с. 145].

Окремо варто зупинитися на концепції соціального права як окремої самостійної галузі. Найбільш показовою у цьому плані є позиція П.Д. Пилипенка, на думку котрого «посилення соціальної функції держави призвело до утворення нової правової спільності, що отримала назву «соціальне право», яке можна розглядати як окреме структурне утворення у системі права поряд із традиційними її складниками – публічним і приватним правом. Соціальне право об'єднує правові норми, покликані регулювати відносини соціального захисту громадян та забезпечувати їм гарантії реалізації основних соціально-економічних прав. Отже, соціальне право – це не окрема галузь у системі права, а своєрідна правова спільність, що об'єднує низку самостійних галузей, для яких визначальним чинником є забезпечення соціального захисту громадян, що потребують допомоги держави як основного соціального гаранта» [7, с. 97]. Учений пропонує розглядати соціальне право як певну підсистему, яка об'єднує декілька однорідних правових галузей [8, с. 74]. Соціальне право П.Д. Пилипенко визначає як «правову спільність, яка об'єднує цілу низку самостійних галузей, для яких визначальним чинником є забезпечення соціального захисту громадян, які через об'єктивні обставини потребують допомоги держави як основного соціального гаранта» [8, с. 77]. Прихильницею такої концепції є також Н.Б. Болотіна, яка відзначає, що «галузями права, котрі здійснюють забезпечення соціальних прав людини і громадянина, є трудове право, медичне право, право соціального забезпечення. Саме ці галузі утворюють інтегровану правову структуру, у якій реалізується не тільки приватний, а й публічний інтерес – соціальне право» [9, с. 35]. Учена про-

понує розуміти соціальне право як систему норм, що регулюють суспільні відносини щодо реалізації, охорони і захисту соціальних прав людини і громадянина з метою збереження, відтворення та розвитку людського суспільства [10, с. 27]. Натомість С.М. Прилипко не розділяє позицію щодо визнання соціального права як самостійної галузі, як системи правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання соціального захисту, з притаманними їй предметом і методом правового регулювання. Ми погоджуємося з автором, що пропозиція введення нової галузі соціального права є необґрунтованою і помилковою, призведе до заплутаності та невизначеності окремих інститутів, до погіршення правового регулювання соціальної сфери [11, с. 10]. О.В. Тищенко, погоджуючись щодо великого значення соціально-захисної функції держави, також не поділяє точку зору, що на часі ставити питання про трансформацію права соціального забезпечення в право соціального захисту [12, с. 118]. Таким чином, питання щодо виділення щодо виділення соціального права як самостійної галузі вважаємо передчасним та недоцільним, адже це призведе не до зміцнення, а, навпаки, до послаблення ролі всіх галузей права, які покликані гарантувати людині реалізацію важливих соціальних прав.

Важливо звернути увагу на формулювання визначення поняття права соціального забезпечення, адже у ньому, по суті, відображена сама сутність цієї галузі. Існує розмаїття визначень даного поняття, більшість із них заснована на характеристиці суспільних відносин, що врегульовуються правом соціального забезпечення. Зокрема, Б.С. Стичинський розуміє право соціального забезпечення як галузь права, яка являє собою сукупність установлених або санкціонованих державою правових норм, які регулюють відносини із соціального забезпечення громадян, а також тісно пов'язані з ними процесуальні відносини з установлення юридичних фактів і вирішення спорів [13, с. 12]. С.М. Прилипко право соціального забезпечення розглядає як систему юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають із приводу соціального страхування громадян, перш за все тих, що беруть участь у суспільному виробництві нашої країни, й їх соціального забезпечення у разі настання випадку, передбаченого чинним законодавством України [15, с. 38]. На думку Б.І. Сташківа, під правом соціального забезпечення слід розуміти сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають під час надання на відповідних умовах і в певному порядку державними і недержавними органами фізичним особам, які перебувають у складних юридично значимих ситуаціях і не мають достатніх засобів для існування, безоплатно чи на пільгових умовах різних

видів матеріального забезпечення з спеціально створених для цього фондів [16, с. 72]. С.М. Синчук та В.Я. Бурак визначають право соціального забезпечення як систему правових норм, що регулюють комплекс однорідних, планово організованих розподільчих відносин щодо матеріального забезпечення громадян (членів їхніх сімей) у разі настання соціальних ризиків за рахунок коштів спеціальних соціальних фондів чи бюджетів різних рівнів та похідних від них організаційних (процедурних, процесуальних, соціально-страхових) відносин [17, с. 13]. О.В. Тищенко вважає, що право соціального забезпечення – це галузь права, яка становить сукупність правових норм, регламентованих, застосовуваних, охоронюваних державою, що регулюють соціально-забезпечувальні та інші похідні (процедурні, процесуальні) від них відносини, котрі виникають між суб'єктами права соціального забезпечення з приводу реалізації їхнього права на соціальне забезпечення. [12, с. 118]. Г. Яковлєва під правом соціального забезпечення пропонує розуміти галузь права, яка за допомогою відповідних нормативно-правових актів регулює специфічні соціально-забезпечувальні відносини, що виникають між державою (в особі її уповноважених органів) та особою, котра через ті чи інші життєві обставини потребує матеріальної чи іншої безповоротної допомоги від держави [4, с. 106].

Синтезуючи науковий доробок учених, пропонуємо таке визначення поняття права соціального забезпечення: це галузь права, спрямована на врегулювання суспільних відносин щодо реалізації людиною соціальних прав, гарантування їй гідного рівня життя шляхом надання матеріальних благ та соціальних послуг із метою попередження або пом'якшення негативних наслідків за настання певних соціально значимих обставин.

Важливо зупинитися також на з'ясуванні сутнісної ознаки, яка притаманна сучасному праву соціального захисту та яка, власне, визначає його напрям розвитку. Йдеться про комплексний характер цієї галузі права, а саме поєднання публічних та приватних засад урегулювання соціально-забезпечувальних відносин. П.М. Рабінович пропонує розрізняти інтереси приватні (ті, які задовольняються власними інтелектуальними та фізичними діями); приватно-публічні (які задовольняються фізичними діями інших суб'єктів, у тому числі державними органами і організаціями (наприклад, виплата допомоги, надання медичної допомоги)); публічні – це інтереси всього суспільства як системної єдності, цілісності [18, с. 62].

Традиційно галузь права соціального забезпечення сприймалася винятково як галузь публічного права. Зумовлено це було тотальним одержавленням соціальної сфери у радянські часи,

повним підпорядкуванням органів соціального захисту державному та партійному апарату. Публічним правом науковці вважають сукупність норм права, предметом регулювання яких є сфера публічних (державних) інтересів, а пріоритет при цьому має воля органів державної влади, котра, однак, у першу чергу спрямована на захист інтересів особи і населення країни у цілому. Галузі публічного права ґрунтуються на централізації, коли права й обов'язки будуються на принципах влади та підпорядкування [19, с. 14]. Аналізуючи співвідношення приватного та публічного права, В. Тацій та Ф. Бурчак пишуть: «Якщо приватне право спрямоване на задоволення потреб окремої людини, тобто виявляє так званий приватний інтерес, забезпечує свободу і приватну ініціативу, то публічне право захищає загальнодержавні інтереси за допомогою владних методів. Співвідношення приватного і публічного права впливає з поділу суспільних і приватних інтересів. Необхідно зазначити, що на відміну від визначення в минулому із властивими йому колективізмом безумовним пріоритетом суспільних інтересів нині деякі науковці, особливо цивілісти, зайняли прямо протилежну позицію, безапеляційно проголошуючи пріоритет приватних інтересів над публічними (суспільними). Між тим істина лежить посередині» [20, с. 3]. Дійсно, галузь права соціального забезпечення сьогодні не можна відносити виключно ні до сфери публічного, ні до сфери приватного права.

П.Д. Пилипенко наголошує, що так об'єктивно склалося, що весь шлях становлення і розвитку права є яскравим свідченням того, що всі правові системи сучасного позитивного права базуються на диференціації останнього на приватне і публічне право, де перше всі свої регулятивні властивості спрямовує на задоволення потреб і захист інтересів окремих осіб, а друге – забезпечує регулювання загальних інтересів держави і суспільства [8, с. 78]. Цілком підтримуємо позицію науковця про недоцільність відкидання уявлення про право як систему його галузей та інститутів, обмеживши це поняття двома структурними підрозділами – публічним і приватним правом. Такий підхід, на думку авторитетного вченого, може мати лише негативні наслідки. Він веде до збіднення вчення про різноманітність предметів, методів, принципів правового регулювання, якими відрізняються одне від одного галузі і права, що можуть складатися всередині як приватного, так і публічного права або на їх межі. Такий підхід неприпустимий ще й тому, що саме сьогодні відбувається бурхливий розвиток права [8, с. 78].

С.М. Прилипко вважає, що віднесення соціального забезпечення до суто приватного може призвести до того, що держава може бути усунена від питань соціального забезпечення, перекладаючи

весь тягар соціальних негараздів на плечі громадян та благодійницькі організації. Такий підхід у кінцевому підсумку призводитиме до напруги в суспільстві, недовіри до державних інститутів, невпевненості громадян, які потребують підтримки та соціального забезпечення з боку держави та суспільства, за своє майбутнє, невизначення джерел фінансування соціальної сфери взагалі тощо. Цілком підтримуємо висновок вченого про те, що у праві соціального забезпечення на сучасному етапі наявні ознаки як публічного, так і приватного права [11, с. 8].

Таким чином, право соціального забезпечення є комплексною галуззю права, яка за допомогою правових норм та сукупності відповідних методів урегулює матеріальні, процедурні та процесуальні суспільні відносини, котрі складаються у процесі реалізації людиною соціальних прав. Комплексність галузі дає змогу відзначити якісне зростання питомої ваги договірного регулювання правовідносин у сфері соціального забезпечення і, як наслідок, приватних начал у праві соціального захисту.

Найбільш яскраво комплексний характер галузі права соціального забезпечення відображений у сфері пенсійного забезпечення. У солідарній системі пенсійного забезпечення традиційно переважають імперативні способи врегулювання пенсійних відносин. Однак і там мають місце елементи договірного регулювання, зокрема через механізм добровільної участі в системі пенсійного страхування. Натомість система накопичувально-го пенсійного забезпечення та система недержавного пенсійного забезпечення побудовані на приватно-договірних засадах. І це притому, що участь у системі накопичувального пенсійного забезпечення стане для певних категорій осіб обов'язковою. На нашу думку, лише протягом перехідного періоду накопичувальне страхування може ґрунтуватися на імперативно-диспозитивних началах. У подальшому цей вид пенсійного страхування повинен засновуватися на договірній формі, на добровільній участі громадян у формуванні своїх пенсійних заощаджень.

Отже, право соціального забезпечення є самостійною галуззю права, яка динамічно розвивається та модернізується. Пропонуємо розглядати її як галузь права, спрямовану на врегулювання суспільних відносин щодо реалізації людиною соціальних прав, гарантування їй гідного рівня життя шляхом надання матеріальних благ та соціальних послуг із метою попередження або пом'якшення негативних наслідків за настання певних соціально-значимих обставин.

До сутнісних ознак сучасного права соціального забезпечення можна віднести: комплексний характер, заснований на органічному поєднанні публічно-приватних засад урегулювання соціально-забезпечувальних відносин; подальше роз-

ширення договірної сфери регулювання відносин; гарантування людині гідного рівня життя та максимальну реалізацію і захист усіх соціальних прав як визначальну мету галузі права; спрямованість на нормативно-правове врегулювання подолання бідності; розширення суб'єктного складу соціально-забезпечувальних відносин насамперед за рахунок суб'єктів недержавного сектору надання соціального забезпечення та соціальних послуг.

Література

1. Право соціального забезпечення : навчальний посібник / С.М. Прилипко та ін. ; за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків : Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2013. 126 с.
2. Панасюк О.Т. Єдність та диференціація як проблема співвідношення трудового права та права соціального забезпечення. *Єдність та диференціація трудового права та права соціального забезпечення* : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Харків, 28 листопада 2014 р. ; за заг. ред. К.Ю. Мельника. Харків : ХНУВС, 214. С.126–132.
3. Скоробагатко А.В. Право соціального забезпечення у системі права України. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 125–132. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2016_3_14.
4. Яковлева Г.О. Роль та місце права соціального забезпечення в системі права України. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7. Ч. 1. С. 274–280.
5. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку. *Право України*. 2002. № 6. С. 85–89.
6. Сирота І.М. Развитие национальной научной школы права социального обеспечения в Украине. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2003. Т. 2. С. 141–146.
7. Пилюпенко П. Право соціального забезпечення у системі соціального права. *Право України*. 2004. № 10. С. 97–100.
8. Пилюпенко П. Право соціального забезпечення у структурі соціального права. *Право України*. 2016. № 8. С. 74.
9. Волотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 35.
10. Волотіна Н. Соціальне право України: окремі теоретичні проблеми формування та розвитку. *Право України*. 2000. № 12. С. 24–28.
11. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 47 с.
12. Тищенко О.В. Поняття права соціального забезпечення: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 26. С. 115–119.
13. Стичинський Б.С. Проблемы совершенствования правового регулирования социального обеспечения граждан : автореф. ... канд. юрид. наук. Харьков, 2002. 19 с.
14. Прилипко С.М. Проблеми теорії права соціального забезпечення : монографія. Харків : Берека – Нова, 2006. 264 с.

15. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 405 с.

16. Синчук С.М., Бурак В.Я. Право соціального забезпечення України : навчальний посібник ; 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. 318 с.

17. Рабинович П. Природне право: діалектика приватного й публічного. *Право України*. 2004. № 9. С. 61–63.

18. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. Москва : Статут, 2000. 256 с.

Анотація

Орловський О. Я., Боднарук М. І. Сучасне право соціального забезпечення: концептуальні підходи до поняття та сутності. – Стаття.

У статті досліджено концептуальні підходи до розуміння сутності права соціального забезпечення на сучасному етапі, охарактеризовано його призначення та місце у системі права України. Обґрунтовано, що право соціального забезпечення є динамічною галуззю права, яка зазнає чимало трансформацій протягом останнього періоду, що зумовлено зміною суспільних відносин, що входять до предмета даної галузі, модернізацією способів їх правового регулювання, необхідністю врегулювання правового статусу їхніх суб'єктів. Пов'язано це з об'єктивними чинниками, які визначають потребу докорінного реформування системи соціального забезпечення України. Охарактеризовано основні концептуальні підходи до визначення поняття права соціального забезпечення, здійснено їх узагальнення. Запропоновано визначення поняття права соціального забезпечення як галузі права, спрямованої на врегулювання суспільних відносин щодо реалізації людиною соціальних прав, гарантування їй гідного рівня життя шляхом надання матеріальних благ та соціальних послуг із метою попередження або пом'якшення негативних наслідків за настання певних соціально значимих обставин. Розкрито комплексний характер цієї галузі права, а саме поєднання публічних та приватних засад урегулювання соціально-забезпечувальних відносин. Відзначено, що право соціального забезпечення є комплексною галуззю права, яка за допомогою правових норм та сукупності відповідних методів урегульовує матеріальні, процедурні та процесуальні суспільні відносини, які складаються у процесі реалізації людиною соціальних прав. Комплексність галузі дає змогу відзначити якісне зростання питомої ваги договірного регулювання правовідносин у сфері соціального забезпечення і, як наслідок, приватних начал у праві соціального захисту. Виділено сутнісні ознаки сучасного права соціального забезпечення: комплексний характер, заснований на органічному поєднанні публічно-приватних засад урегулювання соціально-забезпечувальних відносин; розширення договірної сфери регулювання відносин; гарантування людині гідного рівня життя та максимальна реалізація і захист усіх соціальних прав як визначальна мета галузі права;

спрямованість на нормативно-правове врегулювання подолання бідності; розширення суб'єктного складу соціально-забезпечувальних відносин насамперед за рахунок суб'єктів недержавного сектору надання соціального забезпечення та соціальних послуг.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальний захист, право соціального забезпечення, соціальна політика, приватне та публічне право.

Summary

Orlovskyy O. Ya., Bodnaruk M. S. The modern right to social security: conceptual approaches to the notion and essence. – Article.

The article under studies deals with the conceptual approaches to understanding of the essence of the right to social security at the present-day stage, as well as describes its purpose and place in the legal system of Ukraine. It has been substantiated in the article that the right to social security is a dynamic branch of law, which has been subject to numerous transformations throughout the recent years. These transformations have been caused by the alterations in social relations that belong to the branch under discussion, by the modernization of the means of social regulation, and by the necessity of regulating the legal status of their subjects. The article also describes the basic conceptual approaches to the notion of the right to social security, as well as generalizes them. The authors of the article propose to define the concept of the right to security as a branch of law that aims at regulating social relations with regard to the implementation of individual's social rights, as well as guaranteeing him/her a decent standard of living by means of providing material goods and social services with the purpose of preventing or mitigating negative consequences in certain socially significant circumstances. In addition, the paper reveals the complex nature of the right to social security, laying particular emphasis on the combination of private and public basics of regulating the socially guaranteed relations. Besides, it has been pointed out that the right to social security is a complex branch of law, which (due to various legal norms and the combination of respective methods) regulates material and procedural social relations that arise in the course of individuals' exercising their social rights. The complexity of the branch stipulates the significance of the contractual regulation of legal relations in the field of social security and, consequently, the prevalence of private basics in social protection law. In addition, the article under discussion identifies some essential peculiarities of the modern right to social security, which include: a complex nature, based on an indispensable combination of public-private principles of regulation of social security relations; expansion of the contractual sphere of regulating relations; ensuring every individual a decent standard of living, as well as maximum implementation and protection of all social rights; focus on legal regulation of poverty alleviation; increase of the number of bodies that provide for social security relations, primarily at the expense of non-governmental sector of social security and social services.

Key words: social security, social protection, the right to social security, social policy, private and public law.